

- всесвітньої історії: Рівненський державний гуманітарний університет : зб. наук. пр. – Вип. 20. – Рівне : РДГУ, 2010. – С. 13–17.
29. Філінюк А. Г. Воєнно-політичне забезпечення інкорпорації політики царизму в Правобережній Україні на межі XVIII–XIX ст. / А. Г. Філінюк // Вісник. Історія. – Вип. 56. – К. : Вид. центр «Київський університет», 2001. – С. 43–47.
30. Філінюк А. Г. Рекрутська повинність у Правобережній Україні на межі XVIII–XIX століть / А. Г. Філінюк // Наук. пр. Кам'ян.-Поділ. ун-ту : у 3-х т. Т. 1. : зб. за підсумками звіт. наук. конф. викл. і аспір. – Вип. 3. – Кам'янець-Подільський, 2004. – С. 17–20.
31. Цубенко В. Л. Історія Новоросійського (Херсонського) військового поселення кавалерії 1817–1857 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / В. Л. Цубенко. – Одеса, 2003. – 17 с.
32. Щербак Н. О. Єврейське питання у внутрішній політиці царизму наприкінці XVIII – у першій чверті XIX ст. / Н. О. Щербак // Укр. іст. журн. – 2004. – № 6. – С. 16–26.
33. Щербак Н. О. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX століття) / Н. О. Щербак. – К. : ПЦ «Ризографіка», 2005. – 616 с.
34. Ячменихин К. М. Армия и реформы : военные поселения в политике российского самодержавия / К. М. Ячменихин. – Чернигов : Сіверян. думка, 2006. – 444 с.
35. Ячменихин В. К. Подготовка армейского резерва в военных поселениях / В. К. Ячменихин // Україна і Росія в панорамі століть : зб. наук. пр. – Чернігів : [б. в.], 1998. – С. 151–163.

УДК 94:355 (477. 82)

Дмитро Хитрик

Військово-мобілізаційні заходи воюючих сторін на Камінь-Каширщині у Першій світовій війні

У статті проаналізовано вплив військово-мобілізаційних заходів воюючих сторін у Першій світовій війні на економіку й соціальні процеси на території Камінь-Каширщини. Розглянуто питання мобілізації, примусової евакуації населення з прифронтової смуги, реквізицій та конфіскацій що призвело до суттєвого занепаду економіки краю. Схарактеризовано вплив мобілізаційних зусиль українських січових стрільців на просвітництво та деякі особливості змін у конфесійній картині регіону.

Ключові слова: Перша світова війна, мобілізація, евакуація, реквізиції, українські січові стрільці, баптисти, Камінь-Каширщина.

Хитрик Дмитрий. Особенности влияния военно-мобилизационных мероприятий воюющих сторон Первой мировой войны на социально-экономическое положение Камень-Каширщины. В статье анализируется влияние военно-мобилизационных мероприятий воюющих сторон Первой мировой войны на экономику и социальные процессы на территории Камень-Каширщины. Рассматривается вопрос мобилизации, принудительной эвакуации населения из прифронтовой полосы, реквизиций и конфискации, что привело к существенному упадку экономики края. Характеризуется влияние мобилизационных усилий украинских сечевых стрельцов на просвещение и некоторые особенности изменений в конфессиональной картине региона.

Ключевые слова: Первая мировая война, мобилизация, эвакуация, реквизиции, украинские сечевые стрельцы, баптисты, Камень-Каширщина.

Khytryk Dmytro. The Impact of Military Mobilization Measures of the First World War Belligerents on the Socio-Economic Situation of Kamin-Kashyrskiy Region. The article attempts to analyze the impact of military mobilization measures of World War I belligerents on the economy and social processes in the territory Kamin-Kashyrskiy region. The question of mobilization, forced evacuation from the front line, requisitions and confiscations, which led to a significant decline in the regional economy, are raised at this article. We also cover the impact of the ukrainian sich rifleman mobilization efforts on education and confessional scope change.

Key words: World War, mobilization, evacuation, requisition, ukrainian sich rifleman, Baptists, Kamin-Kashyrskiy region.

Постановка наукової проблеми та її значення. Перша світова війна була важким випробуванням для жителів Волині й Камінь-Каширщини зокрема. Упродовж кількох років населення краю жило в екстремальних умовах. Значна частина населення губернії вимушена була лишати свої оселі напризволяще й вирушати в колонах біженців на Схід і частково на Захід. Господарство Волині було доведено до крайньої межі. Відбувався спад сільськогосподарського виробництва. Великої шкоди зазнали невеликі промислові підприємства, кустарні майстерні. Істотно позначилася на виробництві відсутність кваліфікованої робочої сили, мобілізованої до армії.

Саме тому є сенс розглянути особливості впливу військово-мобілізаційних заходів воюючих сторін на соціально-економічне та суспільно-політичне життя Камінь-Каширщини під час Першої світової війни. Цим, зокрема, зумовлена актуальність цього дослідження.

Аналіз останніх досліджень цієї проблеми. На сьогодні є досить великий доробок праць із вивчення історії Першої світової війни, які стосуються передовсім ходу військових операцій та стану економіки досліджуваних територій, зокрема й Волині [1; 3; 4; 5; 6; 8; 10; 11; 13; 16; 18; 24].

Розвідок, які б стосувалися безпосередньо впливу військово-мобілізаційних заходів воюючих сторін на господарство та соціально-культурне життя Камінь-Каширщини в роки війни, мало.

Мета й завдання статті – з огляду на стан розроблення означеної проблеми здійснимо спробу проаналізувати особливості впливу військово-мобілізаційних дій воюючих сторін Першої світової війни на економіку та соціально-культурні процеси Камінь-Каширщини.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Хронологічні межі дослідження охоплюють період з 1914-го до 1918 р. У ньому можна виділити два етапи: перший – із серпня 1914-го до серпня 1915 р. – Камінь-Каширщина в цей час перебувала у прифронтовій зоні; другий – із серпня 1915-го по лютий 1918 р. – період безпосередніх бойових дій на території краю.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію Камінь-Каширської волості Ковельського повіту за адміністративним поділом Російської імперії на 1914 р.

З початком війни ситуація на Поліссі була відносно спокійною. На початку серпня 1914 р. бої між російськими й австрійськими військами велися в південних волостях Володимир-Волинського та Луцького повітів. Камінь-Каширська волость у складі Ковельського повіту перебувала в тилу російських військ. Воєнний стан у цьому регіоні позначився мобілізацією чоловіків до діючої армії, реквізицією продовольства, залученням місцевого населення до робіт, пов'язаних із тилловим забезпеченням діючої армії. Так, у Ковелі було мобілізовано 350 новобранців [22, с. 56].

У 1915–1916 рр., коли військові дії на Волині набули великих масштабів, руйнації в Ковельському повіті були значно більшими, ніж в інших повітах. Так, за підрахунками губернського земства, тут 1916 р. цілком знищено 8832 житлових будинки і 28,8 тис. господарських будівель, пошкоджено понад 4,5 тис. хат і понад 9 тис. інших споруд. Економічне становище краю ускладнювала наявність великої кількості війська на території губернії.

Мобілізація до армії, реквізиції худоби (насамперед коней) і хліба, залучення населення до околних робіт важким тягарем лягло на волинян.

З початком війни в губернії був уведений військовий стан, військове командування та місцева цивільна адміністрація намагалися зберегти спокій серед населення, забезпечити виконання всіх робіт, особливо збір урожаю та обов'язків, пов'язаних із вимогами воєнної ситуації. Царський уряд і місцева влада намагалися створити атмосферу «патріотичного піднесення» серед місцевого населення, особливо селянства – найчисельнішої суспільної верстви. Великими тиражами видавалися спеціальні брошури, у яких «пояснювалися» причини війни, у потрібному для влади руслі трактували її характер. Ці брошури в кількості 12–15 тис. шт. розсилали в губернії, а звіди у волості для безкоштовної роздачі населенню. Проте ця акція навряд чи могла мати ефект, оскільки переважна більшість поліщуків була неписьменною. Принаймні історичні джерела не фіксують жодної патріотичної маніфестації чи мітингу, спрямованих на підтримку війни. Натомість, навпаки, спостерігається посилення антивоєнних настроїв, хоча й антивоєнний рух не набув чітко визначених форм і масового характеру [2, с. 75].

Населення краю намагалось уникнути мобілізації, а то й дезертирувало з військових частин. У Ковельському повіті станом на 1 лютого 1915 р. нараховувався 641 чол. у запасі. На збірні пункти не з'явилося 294 чол. (близько половини запасників). Навіть із числа тих, хто вже був призваний і проходив службу, дезертирували 94 чол. Це свідчило про непопулярність війни серед волинян [13, с. 304].

Водночас завдяки зусиллям влади за перший рік військових дій з Волині до російської армії було мобілізовано близько 170 тис. чол. (60 % працюючого населення). В ополчення з Ковельського повіту, у складі якого перебувала Камінь-Каширщина, лише в березні 1915 р. було записано 1357 чол., у липні того ж року – 1115 чол.

За матеріалами Камінь-Каширського краєзнавчого музею вихідці з нашого краю в складі армій Південно-Західного фронту брали участь у Галицькій битві (6 серпня – 13 вересня).

У краї активно проводили реквізиції продовольства, худоби. У серпні 1914 р. Волинське земство мало здати 500 тис. пудів жита, стільки ж пшениці, 10 тис. голів худоби. Наприкінці 1914 р. в Камінь-

Каширській волості поголів'я коней становило третину, від того, що було до початку війни. Селяни забезпечували транспортування військових вантажів, підвіз фуражу, продовольства [8, с. 69].

У серпні–вересні 1915 р. Ковельським повітом прокотилася хвиля фронту.

З відступом російських військ на Волині розпочалася масова евакуація місцевого населення. Масштаб переселення найкраще характеризують такі дані – із Ковельського повіту було евакуйовано 180 тис. чоловік, із Володимир-Волинського – 250 тис. з Луцького – 130 тис. мешканців. Загалом до приходу австрійської адміністрації із цих повітів було вивезено більше половини населення [7, с. 12].

У поліських районах траплялися села, які повністю залишили місцеві жителі. Так, жителі с. Переспи Рожищенської волості з наближенням фронту евакуювалися на Поволжя. Частина з них, повернувшись до рідних домівок по війні, застали на місці своїх садиб згарища та руїни.

Аналогічною була доля сіл, які опинилися в прифронтовій зоні й розташовувалися в безпосередній близькості до лінії фронту. Найбільше постраждали жителі сіл Великий Обзир, Голоби, Боровне. У с. Боровне Камінь-Каширської волості було знищено, спалено або розібрано на будівництво бліндажів до 80 % будівель [21, с. 210]. У самому Каміні-Каширському було зруйновано лише кілька будівель на ринку, села Нуйно, Сошичне, Запруддя практично не постраждали [18, с. 37].

Під австрійсько-німецьку окупацію потрапила частина Волинської губернії. 27 вересня 1915 р. айстро-німецькі війська зайняли м. Камінь-Каширський. У цей час були окуповані й навколишні села.

Німецько-австрійська окупаційна адміністрація розглядала Західне Полісся як важливу сировинну базу для забезпечення потреби в продовольстві, фуражі, худобі. У сільського населення примусово вилучали продовольство й фураж, худобу, особливо коней. Старожили с. Річиці згадували, що німецькі окупанти, крім реквізицій, вдавалися до відвертого грабунку мешканців села. Якщо в сім'ї було менше як щість осіб, забирали й останню корову. Люди намагалися переховувати своє майно в лісах, хоча, коли німці це виявляли, то могли покарати на смерть. Мешканці, як сіл так і міст, змушені були виконувати трудову повинність. Їх залучали для прокладання та будівництва доріг, транспортування військових вантажів, риття й облаштування окопів тощо [24, с. 276].

Сільське господарство краю в умовах окупації перебувало в кризовому стані. Брак робочих рук, нестача робочої худоби та насінневого матеріалу, спричинені численними реквізиціями, призвели до того, що селяни не змогли засіяти озиминою значні площі. Це загрожувало поглибленням продовольчої кризи й, навіть, голодом. Складною була ситуація і в Каміні-Каширському. Постачання продовольства в місто з навколишніх сіл значно скоротилося, що призвело до підвищення цін на продукти. Не вистачало речей першої потреби – гасу, дров тощо [10, с. 75].

Критична ситуація в регіоні склалася з медичним обслуговуванням населення. Окупаційна влада не переймалася цією проблемою, незважаючи на те, що в регіоні розпочались епідемії тифу й холери. Таблички з написом «тиф – холера» стояли на в'їзді до сіл Підцир'я та Сошичне.

На окупованих територіях було сформовано військову й цивільну адміністрацію. Головні посади в цивільній адміністрації займали переважно поляки [19, с. 286].

Зайняті українські землі одразу стали перехрестям зіткнення геополітичних інтересів айстро-німецьких військово-урядових кіл, польських та українських політичних організацій.

Такі українські політичні організації Східної Галичини, як Союз визволення України (СВУ), Загальна Українська Рада (ЗУР), домагалися відокремлення окупованих українських земель від польських із подальшою перспективою включення їх до самостійної української держави в разі перемоги центральних держав над царською Росією. СВУ і ЗУР висували перед австрійською владою вимоги призначення українців до місцевої адміністрації в окупованих областях, відкриття українських шкіл, видання часописів українською мовою, заміну польського легіону українськими військовими формуваннями.

Значні втрати в лавах УСС спонукали Загальну Українську Раду домагатися від австрійського командування створення на території Волині комендатур для проведення мобілізаційних заходів і в лави австрійської армії, і до складу легіону січових стрільців. Для цього в серпні 1915 р. урядам Австро-Угорщини та Німеччини було направлено відповідний меморандум [15, с. 95].

29 січня 1916 р. Начальна команда Австрії дозволила легіонові УСС проводити набір добровольців на території Волині. Австрійська влада дала дозвіл січовим стрільцям проводити набір волинян до легіону в трьох повітах – Володимир-Волинському, Ковельському, Луцькому. На Волинь виїхали чотар Микола Саевич – до Володимира-Волинського, чотар Михайло Гаврилко – до Луцька, сотник Дмитро Вітовський – до Ковеля.

Дмитро Вітовський 10 лютого 1916 р. прибув до Ковеля і приступив до виконання своїх обов'язків. Ковельський округ, на який поширювалися повноваження Вітовського, був створений 1916 р. австрійською владою і складався з 13 жандармських станиць.

Мобілізаційна акція на Волині й Поліссі великих результатів не дала, тому українські легіонери зосередилися на культурно-просвітницькій діяльності. Варто зазначити, що потреба ведення такої роботи СВУ та ЗУР передбачили значно раніше. Саме із цією метою в серпні 1915 р. у Львові було створено «Бюро культурної допомоги для українського населення окупованих областей» [17, с. 18].

Головним завданням на ниві культурно-просвітницької роботи галицькі українці визначили організацію українського шкільництва.

На неодноразові звернення про потребу збільшення кількості вчителів для організації шкільництва на Волині, австрійська адміністрація кілька разів дозволяла прибуття нових стрільців [19, с. 287].

Складаючи звіт про проведену роботу, Д. Вітовський зазначає, що станом на 7 лютого 1917 р. на Ковельщині успішно функціонували 17 двокласових українських шкіл [10, с. 31]. Загалом на Волині до серпня 1916 р. було відкрито 29 українських шкіл, у яких навчалось 1885 дітей і працював 31 учитель (13 стрільців, 10 учителів із Галичини, 7 місцевих учителів і 7 з австрійської армії). На кінець лютого 1917 р. працювало вже 38 шкіл, у яких навчалось 2164 учні й викладало 45 учителів.

Весною 1916 р., напередодні контрнаступу російських військ, австро-німецька військова адміністрація розпочала евакуацію українського населення з прифронтової смуги. Кілька десятків тисяч мешканців, які проживали в смузі між річками Стир і Стохід, було вивезено в західну частину Володимир-Волинського та Ковельського повітів. Люди були переселені сюди без будь-якого майна й залишені напризволяще без засобів для існування. Частина населення було вивезено до Австрії. Так, із с. Черче було вивезено до Австрії дві групи загальною чисельністю 50 чол. Краєзнавець С. Войчик записав спогади жителя с. Черче Токарчук Марії Лук'янівни, яка у віці 15 років потрапила на примусові роботи, де пробула до 1918 р.

Одним із наслідків евакуації населення з прифронтової смуги на теренах Камінь-Каширщини, було поширення серед селян протестантських вірувань, зокрема баптизму. Краєзнавець В. Шуйчик, досліджуючи історію с. Хотешова, установив із розповідей старожилів причину появи серед місцевих селян євангельських християн-баптистів: «... під час Першої світової війни лінія фронту проходила біля м. Ковеля та по Любешівському району. З прифронтової зони айстро-угорські військові переселяли людей із сіл Седлище, Боровно у Хотешів і Борки, Бузаки. Під час довгого стояння фронту німецькі солдати-баптисти вели серед місцевих жителів пропаганду свого віровчення. Отож переселенці із Седлища принесли баптизм у Борки, а звідти в Хотешів». [20, с. 45]

У ході артпідготовки до наступу російських військ відомого як Брусилівський прорив та наступних військових операцій весни-літа 1916 р. низка населених пунктів Камінь-Каширської волості було зруйновано майже повністю. Йдеться про села Стобихва, Великий Обзир, Оленине, Тоболи, Старі Червища.

Восени 1916 р. військові операції сторін привели до стабілізації фронту на Камінь-Каширщині на лінії Тоболи-Рудка Червинська-Оленине-Боровне-Великий Обзир-Повурськ. Отже, район виявився поділений між воюючими сторонами і повністю перебував у прифронтовій смузі.

На Камінь-Каширщині лінія фронту встановлена по р. Стохід протрималася до лютого 1918 р.

Унаслідок тривалих бойових дій господарство краю було доведене до повного занепаду. У ході воєнних дій 1914–1917 рр. в Ковельському повіті було зруйновано 7812 житлових будинків і 19 995 господарських споруд [23, с. 87].

Отже, Перша світова війна принесла на Камінь-Каширщину великі руйнування, призвела до господарської розрухи, завдала великих людських і матеріальних втрат.

Особливо це позначилося на сільському господарстві, у якому працювала більшість населення: у Польщі – 73,8 %, на Волині 88,6 % від загальної кількості [5, с. 141]. Згідно з даними польської статистики, у Поліському воєводстві, у складі якого перебувала Камінь-Каширщина після Першої світової війни, 1920 р. нараховувалося 192 тис. знищених будівель [16, с. 17]. У роки війни багато сімей стали біженцями. Повертаючися до рідних домівок, вони заставали згарища та руїну. Більше половини репатріантів не мали коней. Кількість коней у Поліському воєводстві у 1919 р. становила лише третину поголів'я 1900-го [16, с. 18].

Сільськогосподарське виробництво в краї не задовольняло навіть власних потреб [16, с. 24].

Так, наприклад, 1921 р. через тяжке економічне становище селян злогувало 57,2 % селянської землі. 1920 р. в Любешівській гміні було засіяно лише 8 % орної землі. Лише у 18 % малоземельних

господарств гміни утримувались коні (порівняно з довоєнною кількістю). Голодуючі в гміні становили 79 % від загальної кількості населення [16, с. 19].

Водночас у краї дещо пожвавилася українське шкільництво внаслідок активізації діяльності українських військових та політичних організацій.

Джерела та література

1. Бернадський Б. До питання про стан економіки Волинської губернії в роки Першої світової війни : зб. навч.-метод. матеріалів і наук. ст. іст. ф-ту ВДУ / Б. Бернадський. – Вип. 3. – Луцьк : Вежа, 1998. – С. 49–55.
2. Бернадський Б. 1914-й рік на Волині: кілька фрагментів суспільно-політичного життя Б. Бернадський // Наук. вісн. ВДУ. – № 3. Сер. Історія. Вип. 1. – Луцьк : Вежа, 1996. – С. 74–80.
3. Бондаренко Г. В. Західне Полісся: історія та культура. / Г. Бондаренко, О. Гаврилюк, та ін. – Луцьк : ПрАТ «Волин. обл. друк.», 2012. – 784 с.
4. Борбич М. Перша світова війна: бої на Стоході // Минуле і сучасне Волині й Полісся: край на межі тисячоліть / М. Борбич матеріали X наук. іст.-краєзн. конф., яка відбулася у Старому Чорторійську, Маневичах, Четвертні, Нововолинську у 2000–2002 рр. : зб. наук. пр. – Луцьк : Надстир'я, 2002. – С. 63–64.
5. Брусилов А. А. Мои воспоминания. / А. Брусилов – М. : Воениздат, 1983. – 343 с.
6. Вержховский Д. В. Первая мировая война. / Д. Вержховский, Ляхов В. Ф. – М. : Наука, 1969. – 350 с.
7. Грушка Є. Січові стрільці на Волині / Є. Грушка // Волинь. – 1992. – 10 січ.
8. Дем'янюк О. Дмитро Вітовський – організатор освітньої справи на Волині (1916–1917) // Минуле і сучасне Волині і Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині : матеріали XII Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 12-й річниці Незалежності України і 485-й річниці надання Ковелю Магдебурзького права. – Ковель, 23–24 жовт. 2003 р. : зб. наук. пр. : у 2-х ч. Ч. 2. – С. 77–78.
9. Дем'янюк О. Камінь-Каширщина напередодні та під час Першої світової війни // Минуле і сучасне Волині і Полісся: Камінь-Каширщина в історії Волині та України : наук. зб. : Вип. 20 : Матеріали XX Волин. обл. наук.-практ. іст.-краєзн. конф., 26 жовт. 2006 р. – Луцьк, 2006. – С. 69–70.
10. Дубровський С. М. Сельское хозяйство России в период империализма. – М. : Наука, 1975. – 280 с.
11. Заброварний Б. Вклад січових стрільців у розвиток національної освіти Волині / Б. Заброварний, Б. Бернадський : зб. навч.-метод. матеріалів і наук. ст. істор. ф-ту. – Луцьк : Вежа, 1995. – Вип. 1. – С. 63–68.
12. Заброварний Б. Й. Окремі проблеми суспільно-політичної ситуації на Волині в роки Першої світової війни / Б. Заброварний, Б. Бернадський // Минуле і сучасне Волині і Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали XII Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 12-й річниці Незалежності України і 485-й річниці надання Ковелю Магдебурзького права. – Ковель, 23–24 жовт. 2003 р. : зб. наук. пр. : у 2-х ч. Ч. 2. – С. 305–306.
13. Заброварний Б. Й. Українське село в роки Першої світової війни / Б. Заброварний, О. Михайлюк – Луцьк : Надстир'я, 2002. – 148 с.
14. Литвин М. Р. Українські січові стрільці. До 500-річчя козацької слави / М. Литвин, К. Науменко – К. : Знання, 1992. – 48 с.
15. Мороз М. Українські січові стрільці – організатори відродження національного освітянства на Ковельщині в роки Першої світової війни // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині : матеріали XII Всеукр. іст.-краєзн. конф., присвяч. річниці надання Ковелю Магдебурзького права : зб. наук. праць. – Ч. 1. – Луцьк : Надстир'я, 2003. – С. 95.
16. Пасюк І. Брусиловський прорив на Волині: факти, цифри, дати, документи, матеріали, карти, телеграми, мемуари, фотографії, раритети. / І. Пасюк – Луцьк, 2006. – 96с.
17. Понедельнік Л. Українські січові стрільці і культурне життя Волині / Л. Понедельнік // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії Маневиччини та Полісся: наук., зб. : Вип. 19 : Матеріали XIX Волин. обл. наук.-практ. іст.-краєзн. конф., 21–22 верес., 2006 р. – Луцьк, 2006 – С. 17–19.
18. Соловйов О. Економічне становище Волині в роки Першої світової війни / О. Соловйов // Наук. вісн. ВДУ. – № 2. Сер. Історія. – Луцьк : Вежа, 1997. – С. 35–40.
19. Шабала Я. М. Суспільно-політичне та культурне життя Західної Волині та Полісся під час Першої світової війни / Я. Шабала, Б. Заброварний // Минуле і сучасне Волині і Полісся: О. Цинкаловський і край: матеріали XXVII Міжнар. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 1020-ій річниці від першої згадки про Володимир та 110-річчю від дня народження О. Цинкаловського, м. Володимир-Волинський, 22 лют. 2008р. – Луцьк, 2008. – С. 285–287.
20. Шуйчик В. Короткий нарис історії села Хотешів. / Полісся – 2006 – 17 верес.
21. Державний архів Волинської області (далі – ДАВО), ф. 206 (Статистичне бюро Волинської губерньської земської управи), оп. 1, спр. 39.
22. ДАВО, ф. 251(Мельницька мішанська управа, містечко Мельниця Ковельського повіту Волинської губернії), оп. 1, спр. 42.
23. ДАВО, ф. 262 (Ковельське повітове казначейство, м. Ковель Ковельського повіту Волинської губернії.), оп. 2, спр. 11.
24. Krasicki A. Dziennik z kampanii rosyjskiej 1914 – 1916. / A. Krasicki – Warszawa, 1988. – 443 s.